

THE SOUTHEASTERN ANATOLIA SPEAKS THE HISTORY

Keywords	Abstract Cultural heritage is defined as "all kinds of works that are physically existing and created by humans, inherited from the past and intended to be passed on to the future for various reasons, along with the set of values belonging to a society." When cultural heritage is mentioned, one thinks of human-made artifacts (paintings, drawings, prints, mosaics, sculptures), historical monuments and buildings, as well as archaeological sites. Considering the connections cultural heritage builds between the past and the future, it is essential for young people to understand and appreciate the values of the past as a prerequisite for preserving and transmitting cultural heritage to future generations. Since learning becomes more permanent and effective as the number of senses involved increases, it is necessary to offer a variety of environments and tools in education. The use of informative visual and auditory resources can be beneficial in this context. The aim of this study is to identify the locations of cultural heritage sites in the Southeastern Anatolia Region on a map, provide video narrations through QR code applications, and thereby create opportunities for students to develop historical awareness, foster a love for history by integrating technology, and support the transmission of our cultural heritage. Within the scope of this study, the cultural heritage assets located in the cities of the Southeastern Anatolia Region will be identified, presentation texts related to their histories will be prepared, a Southeastern Anatolia map will be created and the works will be placed on this map. Photographs and videos of the artifacts will be taken, QR codes will be generated, and the prepared videos and photos will be made available for viewing via a YouTube channel.
Map, Southeastern Anatolia, History education, Cultural heritage, Awareness	
Article Info	
Research Article Submission Date: 27/04/2025 Acceptance Date: 01 /06 /2025 Publication Date: 30/06/2025	

GİRİŞ

Güneydoğu Anadolu bölgesi, Güneydoğu Toroslar ile Suriye sınırı arasında yer alır ve Fırat ve Dicle ırmaklarının hayat verdiği bir coğrafyanın adı ve Türkiye'nin en küçük coğrafi bölgesidir. Bölgede Türkiye'nin idarî birimlerinden Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt ve Şanlıurfa illeri yer alır. Ayrıca Şırnak ilinin dört ilçesi (Cizre, Güçlükönak, İdil, Silopi) de Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde yer almaktadır. Bir yandan yüksek dağlarla kuşatılmış olan, diğer yandan Suriye çöllerinin yakınında yer alan bölgede geçiş tipi iklim şartları yaşanır (Erinç,1993).

Bilhassa düşük sıcaklıkların ve maksimum yağışların kış mevsiminde toplanmış oluşu, buna karşılık yaz mevsiminin çok sıcak ve kurak geçmesi böyle bir iklimin Akdeniz ikliminden önemli ölçüde etkilendiğinin belirtileri durumundadır. Coğrafyanın en büyük akarsularından olan Fırat ve Dicle ırmakları önemli su kaynakları olarak bölgeye hayat vermektedir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, pek çok niteliğiyle dikkat çeker. Öncelikle Suriye ve Irak ile ülkemizin Doğu Anadolu ve Akdeniz bölgeleri arasında yer aldığı için stratejik bir öneme sahiptir. Bölge, tarih boyunca Asya-Akdeniz ile Mezopotamya-Anadolu coğrafyaları arasında bir tampon bölge işlevini görmüştür.

Dolayısıyla pek çok devletin egemenliği altında kalmış devletlerin zayıfladığı dönemlerde ise daha küçük beylikler veya emirlikler tarafından kısa sürelerle yönetilmiştir. Bölgenin çeşitli kavimler arasında sıklıkla el değiştirmesi, Güneydoğu Toroslar ile Mezopotamya düzlükleri arasındaki savunulması zor topoğrafik şartlarından kaynaklanan güvenlik zafiyetinin ve kolaylıkla vazgeçilemeyecek çok değerli konumunun bir sonucudur. Bu nedenle bölge, çok çeşitli etnik özelliklere sahip toplumların karışıp kaynaştığı bir nüfus birikim alanı özelliğindedir (Erinç,1993).

Tarih derslerinin daha iyi anlaşılması için etkili olan yöntemlerden biri de tarihi ve kültürel mekanların kullanılmasıdır. Bu şekilde sıkıcı görülen tarihi olaylar yerinde öğretilerek daha verimli bir öğretimin sağlanması mümkün olacaktır. Çünkü Tarihi mekan ziyaretlerinde öğrenciler, yeryüzünde bulunan farklı yerleri, farklı insanları, kendisiyle yaşadığı yer arasındaki mekânsal ilişkiyi algılamak, anlamak ihtiyacı duymalarıyla birlikte, mekan-tarih ilişkisini de kavramış olacaklardır. (Meydan ve Akkuş, 2023) olayın geçtiği yerin bilinmesi, öğrencinin gözünden canlandırılması, öğrencinin mekan algılama becerisini geliştireceği ve mekanın olay üstündeki etkisini anlaşılır hale getireceği için önemlidir. Bu bağlamda Bu becerinin öğrenciye kazandırılması ile öğrencilerin olayların geçtiği mekânı fark etmesi sağlanarak, tarihi bilgiler somutlaştırılacak ve öğrenme kolaylaşacaktır. Haritalı tarih öğretim etkinliklerinin tasarlanarak uygulanması, öğrencilerin mekânı algılama becerilerini gelişmesine ve dolayısıyla tarihi anlama ve yorumlamalarına katkı sağlayacaktır (Bircan ve Safran, 2013). Bunun yanı sıra yaşanan teknolojik gelişmeler, temel telefon işlevlerine ek olarak, mobil uygulamalar insanların istediği bilgiye kolayca ulaşmalarını sağlamaktadır. Yaşanan bu gelişmeler ışığında Bu çalışmanın amacı, Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan şehirlerde yer alan kültürel miras ürünleri belirleyip harita üzerinde yerlerini işaretleyerek kare kod uygulaması sayesinde tarihçesi hakkında video anlatım yaparak kültürel miraslarımızı ve bölgemizi insanlara tanıtmak, teknolojisinde imkanlarından yararlanarak tarihi öğrencilere sevdirmek, tarih bilinci kazanmalarına yardımcı olmaktır. Bu kapsamda çalışma sürecinde Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bulunan Kilis, Gaziantep, Adıyaman, Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt, Şırnak 9 ilimizde bulunan belli başlı kültürel miras eserleri araştırılacak, tarihçeleriyle ilgili sunum metni hazırlanacak, Güneydoğu Anadolu bölgesinin haritası hazırlanacak ve bu eserler haritaya yerleştirilecek, eserlere ait fotoğraf ve video çekimleri gerçekleştirilecek, kare kod yazılacak, hazırlanan video ve fotoğraflar youtube kanalı üzerinden izlenime sunulacaktır. Bu çalışma bölgemizdeki tarihi mekânları teknolojinin de imkanlarından yararlanarak kendi çevremizden sizlere aktararak daha geniş bir kitleye ulaşmayı böylece kültürel mirası aktarmada daha etkin bir rol üstlenerek farkındalık kazandırmayı hedeflemektedir.

Bölge kültürel miras / eserler zenginliği

Kültürel miras “İnsanın yaşadığı tüm zamanlar boyunca oluşturduğu, biriktirdiği; geliştirerek, yeni sentezlerle zenginleştirdiği ve sürekliliğini sağlayarak kendinden sonraki nesillere aktardığı tüm bilgi, inanç ve davranışlar bütünü ile bu bütünün parçası olan nesneler olarak tanımlanabilir. Bu açıdan kültürel miras, bir toplumun üyelerine ortak geçmişlerini anlatarak, aralarındaki dayanışma ve birlik duygularını kuvvetlendiren güçlü bir unsur ve ciddi bir zenginlik kaynağıdır. Zaman içerisinde ortaya konulan mimari eserler, heykeller, resimler, arkeolojik eserler, kitabeler yanında düğünler ve törenler, örf ve adetler gibi tarihsel veya sanatsal olarak evrensel bir değere sahip olan her şey kültürel miras kategorisinde değerlendirilmektedir. (Gümüşçü ve Erdem, 2018) Günümüzde çok sayıda disiplin, kültür ve kültürel miras ile bağlantılı araştırmalar yürütmekte ve bu konuya çok çeşitli açılardan yaklaşmaktadır. Bunlar arasında tarih ilk akla gelen disiplinlerden biridir. Kültürel miraslarımız sayesinde tarihimiz hakkında daha somut bilgilere ulaşp tarihimizi daha derinden bakabilir tarih bilincimizi güçlendirebiliriz. Kültürel mirasın araştırılarak ortaya çıkarılması, başta tarih, arkeoloji ve coğrafya disiplinleri başta olmak üzere, bütün sosyal ve beşeri bilimlerin görevidir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi, zengin kültürel mirası bu anlamda kültür turizm imkânları geniş olmasına rağmen bu imkânların yeterince gelişmemiş ve tanınmamış olduğu bölgelerimizdendir. Özellikle bu bölgenin binlerce yıla dayanan tarihi geçmişi, birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış şehirleri ve doğal güzellikleri, denize ulaşımı olmayan bölgede kültür turizmini ve kültürel mirasın tanıtımını oldukça önemli hale getirmektedir. Çalışma kapsamında, bölgenin en önemli turizm ve kültür değerlerinden, her il özelinde öne çıkan mekanlar belirlenmiş, öğrenciler tarafından kaynak taraması yapılmış ve ‘Ben Dilinden’ sunu metinleri düzenlenmiştir. Bu kısımda, seçilen tarihi / kültürel mekânlara kısaca yer verilecektir.

Tarih öğretim yöntemleri

Sosyal bilimlerin bir dalı olarak tarih, bir bütün olarak bakıldığında, geçmişte yaşanmış olayları, durumları ya da bunlar hakkında ortaya konmuş basılı eserlerin verileridir. Bu durumda, izlenecek bilimsel yöntemlerin ve değerlendirme araçlarının ve öğretim tekniklerinin de önem kazanması doğaldır. Bilimsel bir yöntemin izlenmesi de doğal olarak tarih bilimini doğurmuştur. Bilim ışığında bir tarih tanımı şu şekilde yapılabilir: “Tarih, geçmişteki olayları; yer, zaman ve failleri göstererek kaynaklara dayalı olarak sebep-sonuç ilişkisi içerisinde inceleyen bir bilim dalıdır (Köstüklü, 2004)”. Tarih böylece ulaştığı verileri de sistemli biçimde korumaya ve gelecek nesillere

aktarmaya çalışır. Toplumlar açısından, geçmişe ait her türlü bilimsel tarih verisi değerli ve yol gösterici bir kaynaktır. Bir yanı geçmişte çakılı, Carr'ın (1987) ifadesiyle “*bugün ile geçmiş arasındaki kesintisiz diyalog*”, bir disiplin olarak tarih, geçmişte yaşamış toplumların / toplulukların / devletlerin birbirleriyle olan mücadelesini, kendi içlerindeki yönetim uygulamalarını, kültür faaliyetlerini, ekonomik ve sosyal yaşantılarını günümüze ulaştıran bir yol olarak da düşünülebilir (Akt. Safran, 2011:18). Tarih bilgisinin okullarda öğretim programlarına dahil edilmesi ve okutulması bu açıdan oldukça önemli bir işlevi de yerine getirmektedir. Oral'a göre (2006), tarih geçmişteki durumları günümüze aktarma ve ulaştırmayı hedef edinirken, öğrenciler ve günümüz insanı için ‘*ders çıkarılacak deneyim denizi*’ olarak da oldukça önemli bir kaynağı öğrencilere sağlamaktadır. Geçmişte kaybedilen ve zarar edilen bir olaydaki eksiklikleri veya sıkıntılı noktaları yeniden değerlendirmek ve günümüzdeki durumlar hakkında daha doğru stratejiler belirlememiz tarih öğretiminin sayesinde daha kolayla olacaktır. Etkili ve akılda kalıcı tarih öğretimi bu noktada da üzerinde önemle durulması gereken bir konudur.

Kitaba dayalı ve daha çok öğretmen konuşması ağırlıkta izlenen ve işlenen derslerin öğrenci açısından geleneksel tarzda yeterli düzeyde bir ilgi uyandıramadığı ve istenilen düzeyde etkili sonuçlara bizi götürmediği gözlenmektedir. Öğrenciler geçmişteki olaylarla günümüz arasında ilişki kuramamakta, derslerde sıkılmakta ve sınıf yönetimi açısından problemleri davranışlara yönelebilmektedirler. Bu bağlamda, daha çok öğrenci katılımlı ve öğrencilerin yakın çevresindeki tarihe odaklandıkları etkinlikler verimli olabilir.

Kuşakların kendine özgü özellikleri ve davranışları da eğitim – öğretim yöntemleri açısından dikkate alınmalıdır (Erden, 2017). ‘İnternet kuşağı’ olarak da adlandırılan 200’li yıllar ve sonrasında doğanlar için de, yeni teknolojik imkânlarla iletişim ve ulaşım kolaylıkları hep bir arada bulunmaktadır (Adıgüzel, Batur ve Ekşili, 2014). Teknoloji kullanımı, anlık ve doğrudan mesajlaşmalar, vloglar, wikiler, sosyal paylaşım ağları aracılığıyla dijital ilişki açısından geniş kitlelere ulaşabilme, online öğrenme kaynaklarına erişebilme, zamansız ve mekandan bağımsız öğrenme olanakları, ihtiyaç duyulan bilgiye ulaşmada yardımcı arama motorları, son zamanlarda kare kod uygulamaları ve yapay zeka destekli uygulamalar ile bu nesil farklı öğrenme stratejileri ve stilleri ile öğrenmektedir. Diğer bir deyişle, her kuşağın benimsediği ve kendine yararlı gördüğü yöntemler olduğu söylenebilir. Örnek olarak, X kuşağı uzaktan eğitimin tanıtılması, eğitim materyaline ulaşma ve sınavda hangi konulardan sorular çıkacağını belirtmesi önemliyken, Y kuşağı için ise grup etkinlikleri ve oyunlar ile eğitimi zenginleştirme tercih edilebilir (Johnson ve Romanello, 2005). Tarih derslerinde de, her eğitsel ve öğretimsel uygulamada olduğu gibi,

öğrencilerin ilgisinin konuya odaklanması ve merak duygusunun uyandırılması da öğrenme çıktı niteliğinin artacağı bir durumdur (Demircioğlu ve Turan, 2023). Merak uyandıran bir alan olarak tarih öğretimi, özellikle tarihsel sohbetler her dönemde insanların ilgilerini çekmiştir. Anlatım tarzının, sunum biçiminin ve seslendirmenin farklılaştırılması ve görüntülerin seslerle ve müzikle birleştirilmesi de öğrencilerin merak duygularını uyandırıcı etkiler taşıyacaktır.

Teknolojinin giderek yaygınlaşması ve kullanım alanının ilgi görmesine bağlı olarak, Türkiye’de eğitim ortamlarında öğrencilerin aktif olduğu ve bilgiyi ürettikleri bir eğitim anlayışı kabul görmeye başlamıştır (Özçetin, 2019). Bu anlayışla öğrencilerin bilgiyi somutlaştırmalarına yönelik Şengül Bircan ve Safran (2013) yaptıkları çalışmada harita kullanımının önemini vurgularken; Yeşiltaş, Yılmaz ve Yaman (2015) yaptıkları çalışmada bilgisayar teknolojileri ve yazılımlar aracılığı ile öğrencilerin bilgiyi somutlaştırarak kalıcı öğrenmeler gerçekleştirebileceğini ifade etmektedirler. Güneydoğu Anadolu Bölgesi özelinde araştırma yaparak sonuçlara ulaşan, kendi öğrenme çıktıları üreten, dağıtan ve paylaşan öğrenciler hayatlarının bir köşesinde yer tutan mekanları ve eserleri de daha iyi öğrenecekleri düşünülebilir. Tarih proje çalışmaları onların ayrıca işbirlikçi öğrenmelerini, sorumluluk üstlenmelerini ve uygulama takvimine bağlı zaman yönetimi becerilerini geliştirmelerini de destekleyecek bir tasarım olarak değerlendirilebilir.

Yaparak –yaşayarak öğrenmek, dijital kaynakları ve uygulamaları kullanmak, kendilerini dijital ve sanal dünyada ifade edebilmek, öğrenilecek konu hakkında görüşlerinin alınması, görsel ve işitsel kaynaklarla etkileşime girerek kendileri materyaller düzenlemeleri günümüz lise öğrencilerinin tarih öğrenmelerine de verimli bir kapı aralayacaklar ve uzun süreli öğrenme sağlanabilecektir. Bu araştırma ile öğrencilerimizin kendi bölgelerindeki tarihi ve kültürel alanları araştırmalarını yaparak, sunu metinlerini kendileri şekillendirerek kendileri seslendirecek ve video düzenleyeceklerinden yaparak – yaşayarak öğrenmeleri sağlanacaktır. Bu durumda, kendi öğrenme etkinliklerin ürünlerini görmek onların özgüvenlerini ve akademik öz yeterlik algılarını da pozitif yönde destekleyecektir. Çalışma kapsamında gerçekleştirilecek etkinlikleri iş-zaman çizelgesinin birlikte kararlaştırılması, seçilecek yerlerin beraber seçilmesi, sunu metinlerinin içeriğinin öğrenciler tarafından üretilmesi, üretilen video çıktılarının YouTube üzerinde yayımlanmasının öğrenciler tarafından yapılması ve logo tasarımında öğrencilere özerklik tanınması günümüz gençlerinin öğrenmelerini destekleyici yapay zeka destekli web arayüzleri (Canva gibi) yaklaşımlar ve tercihler olarak vurgulanmalıdır. Bu yolla, öğrenciler kendi yaşadıkları bölge tarihi – kültürel zenginliği hakkında detaylı ve akılda kalıcı bilgilere erişmiş olacak, bu bilgileri tasarlanan interaktif ‘Güneydoğu Anadolu Tarihi ve Kültürel Alanlar Haritası’ üzerinde etkili ve eğlenceli biçimde

sunacaklardır.

YÖNTEM

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi yönteminin kullanıldığı bir desene sahiptir. Nitel araştırmalar, sosyal hayatın akışı içindeki olgulara odaklanan ve bu olguları herhangi bir dönüşüme uğratmadan inceleme uğraşı içinde olan nitel araştırma, modern sosyal yaşamın çok yönlü ve karmaşık doğasını belirlemek için kullanılan çok çeşitli bakış açılarını içerir (Baltacı, 2019). Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi, araştırma verilerinin birincil kaynağı olarak çeşitli dokümanların (görsellerin, haritaların, defterlerin, fotoğrafların ve belgelerin) toplanması, gözden geçirilmesi, sorgulanması ve analizi olarak tanımlanabilen bilimsel bir araştırma yaklaşımıdır. Bu doğrultuda çalışmada, Güneydoğu Anadolu coğrafyası, tarihi, kültürel tarihi yapıları hakkında farklı kaynaklardan Dergi Park, EKUAL, Google Akademik, Ulusal Tez Merkezi gibi çevrimiçi kaynaklar, kütüphanelerde erişilen basılı yayınlar, Valilik ile Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın web sitelerindeki görseller ve video görüntüleri incelenmiş ve sunum metni hazırlanmıştır. Yaşadığımız şehir ve çevre illerde ulaşılabilir mekânlar ayrıca ziyaret edilmiş, görseller edinilmiş ve bilgi toplanmıştır.

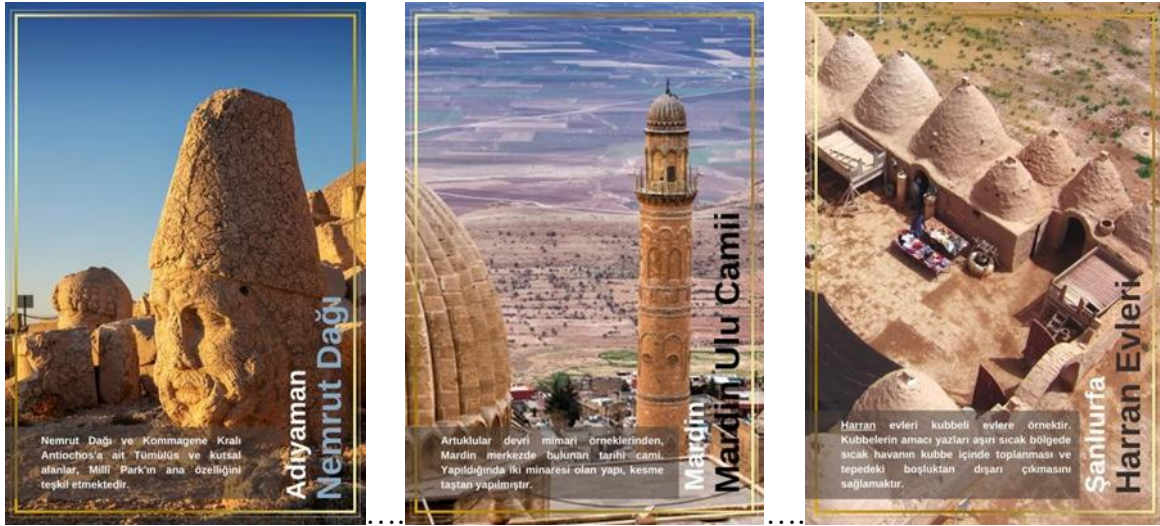
Hazırlanan metin ışığında, öğrenciler tarihi mekânları 'Ben dilinden' anlatımına dayalı video görüntüleri Technosmith Camtasia Studio 8 programı ile düzenlendi ve montaj aşaması tamamlandı. Öğrencilere programın ara yüzü ve kullanımları konusunda uygulamalı ders verildi. Güneydoğu Anadolu bölgesinin haritası çıkartılarak bölgede yer alan 9 ilde bulunan 25 tarihi mekan harita üzerine işaretlendi (Şekil 1), haritadaki tarihi mekanlara kare kodlar yerleştirildi ve kodlar okutulduğunda YouTube üzerinden videolara erişim sağlandı. Bu işlemlerin ardından, Canva uygulaması üzerinde tarih öğretiminin daha eğlenceli ve kalıcı olması açısından soru kartları (Şekil 2) ve bilgi kartları (Şekil 3) hazırlandı.

Şekil 1: Güneydoğu Anadolu Tarihi mekanlar Haritası

Şekil 2: Proje Soru Kartı örnekleri

Şekil 3: Bilgi Kartları örnekleri

Soru kartları üzerinde her bir mekân veya eserle ilgili ipuçlarını içeren bir soru yer almakta ve cevaba kare kod aracılığıyla ulaşılabilmektedir. Bu kartların kullanıldığı bir etkinlik planlanmış ve tüm sınıfların olduğu bir etkinlikte bölge bilgisi yarışması düzenlenmiştir.

BULGULAR ve YORUM

Araştırmanın bu kısmında, çalışma kapsamına giren illerde belirlenen alanlar ve eserler hakkında bilgiler verilecektir. Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan dokuz il ve proje çalışması kapsamında alınan eserler Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Proje çalışma alanları

İller / İlçeler	Eserler
Kilis	Ravanda Kalesi
Gaziantep	Dülük Antik Kenti, Gaziantep Kalesi, Naib Hamamı, Rumkale
Şanlıurfa	Balıkligöl, Harran Evleri, Yahya el-Harrani Türbesi, Harran Üniversitesi
Diyarbakır	Ulu Camii, On Gözlü Köprü, Malabadi Köprüsü, Diyarbakır Surları
Batman	Hasankeyf
Mardin	Ulu Cami, Zinciriye Medresesi, Hatuniye Medresesi, Mor Gabriel Manastırı
Şırnak / İdil	Meryem Ana Kilisesi
Siirt	İsmail Fakirullah Türbesi, Veysel Karani Türbesi
Adıyaman	Nemrut Dağı, Cendere Köprüsü, Perre Antik Kenti

Her bir alanla ilgili literatür taraması ve belge analizi bulguları eserler özelinde kısaca sunulacak ve kapsam eserleri ile ilgili temel özellikler vurgulanarak paylaşılacaktır.

DİYARBAKIR

Ulu Camii

‘İslam’ın 5. Harem-i Şerifi’ olarak kabul edilen Diyarbakır Ulu Camii 600’lü yıllardan bu yana farklı medeniyetlerin siyasi, dini izlerini günümüze taşımaktadır. Surlarla çevrili şehrin ortasında kalan yapıt, tarih boyunca hangi dine ev sahipliği yaparsa yapsın hep ibadethane olarak kullanılmıştır. 639 yılında, İslam orduları Diyarbakır’ı fethedince Mar- Toma Kilisesi camiye dönüştürülmüştür. Caminin doğu, batı ve kuzey yönünden olmak üzere üç girişi bulunmaktadır. Girişler, bazalt döşeli geniş bir avluya açılmaktadır. Kuzey girişi, Ahmet Arif Müzesi ve Cahit Sıtkı Tarancı Evi gibi sembol mekânlara açılan dar sokaktır. Bu kapıdan girdiğimizde, doğuda Mesudiye Medresesi, batıda Şafii Mahfili yer almaktadır (Top, 2011) Batı girişi de, caminin kuzey köşesinde bulunmaktadır. Bu kapıdan, hemen dar sokağı köşesinde bulunan Zinciriye Medresesine ulaşılabilir. Doğudaki esas giriş de şadırvanın ve Güneş saatinin yer aldığı genişçe bir avluya açılmaktadır. Avlunun ortasındaki sivri ve görkemli ahşap çatısıyla şadırvan, batısındaki namazgâh ve açık havuz Osmanlı döneminin mimari anlayışını yansıtan bölümler olarak ifade edilmektedir (Top, 2011).

On Gözlü Köprü

“Dicle Köprüsü” , “Silvan Köprüsü” ve “On Gözlü Köprü” olarak adlandırılan bu yapı Dicle Havzası’nın en iyi bilinen köprüsüdür (Beysanoğlu 1996; Halifeoğlu vd. 2016). Köprü, geçmiş medeniyetlerin estetik, sanat ve kültür anlayışının bir ürünü olup; geniş su açıklığını geçen yüksek sivri kemerli gözleri, yapım ustalığı, boyutu, estetiği, piramidal külahlı selyaranlarıyla kentin önemli simgesel mimari yapıtlarından biridir (Sert vd. 2009). Köprü’nün üzerindeki yazıtlar, İslamiyet öncesine dayanan temeller üzerinde, Mervanoğulları zamanında, 1065-1067 yıllarında, yapıldığını işaret etmektedir. 2008 yılında yapılan restorasyon çalışmaları (Sert vd. 2009) sonrasında, köprü sosyal yaşamın bir parçası haline gelmiştir.

Malabadi Köprüsü

Bu eser, Diyarbakır il merkezine 104 km. uzaklıkta, Silvan – Bitlis yolunun 22. km’sinde, Batman Çayı üzerinde yer almaktadır. Köprü üzerinde yer alan kitabeden, köprü’nün H.542 (1147-

48) tarihinde, Mardin Artukluları hükümdarı Timurtaş tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Beysanoğlu, 1990). Anıtsal mühendislik ve mimarlık başyapıtlarından olan Malabadi Köprüsü, 40.86 metre açıklığındaki sivri ana kemeri ile dünyanın günümüze ulaşan en büyük kemer açıklığına sahip taş kemer köprüsüdür. Fransız mimar Albert Gabriel ise "Modern statik hesabının olmadığı devirde bu açıklıkta o zaman için böyle bir eser hayranlık ve takdiri muciptir. Ayasofya'nın kubbesi köprünün altına rahatlıkla girer. Balkanlarda, Türkiye'de, Orta Şark'ta bu açıklıkta, bu yaşta köprü yoktur." diyor. Dünyadaki en nadide eserler arasında olan tarihi köprüyü, kervanların sıklıkla kullandıklarını biliyoruz. Bu amaçla köprüdeki kemerin her iki yanında ve iç tarafta, kervan ve yolcular tarafından barınak olarak kullanılan iki oda yer alıyor.

Diyarbakır Surları

2015'de UNESCO Dünya Mirası Listesine kabul edilen Diyarbakır Surları seyir alanları, burçları ve kitabeleriyle tam bir açık hava müzesi niteliğindedir. Çünkü surların üzerinde farklı uygarlık ve dinlere ait kabartmalar, kitabeler, kazımalar ile yapılan sayısız sembolik motif yer almaktadır. Bu açıdan, sembolik motiflerle bezeli Diyarbakır surlarının hem milli hem evrensel öneme sahip olduğu söylenebilir. Güneş ve yıldız sembolleri, kaplan, boğa, çift başlı kartal, akrep ve at kabartmaları, silah, meyve ve tahıl şekilleri bazalt taşlar üzerine işlenmiş ve günümüze kadar gelmiştir. Ayrıca birçok yerde, özellikle Urfa Kapı ve Dağ Kapı çevresinde eşsiz kitabe ve motifler bulunmaktadır. Sözü edilen değerleri içeren surlar bu bağlamda, kültür aktarımında da önemli bir rol oynamaktadır(Dağdağ ve F. Evren, 2017). Uzunluk bakımından dünyada Çin Seddi ve İstanbul Surları'ndan sonra gelir. Ancak sağlamlığı, sur ve burçlarındaki görkemli kabartma, kitabe ve kapıları ile eşsiz bir yere sahiptir. Bu nedenle Diyarbakır Surları, şehri saran basit bir duvar olmanın ötesinde, kuruluşundan bu yana bu topraklarda yaşayan birçok medeniyetin en güzel izlerini taşıyan bir kültür mirası ve "bir açık hava müzesi zenginliği" olarak da düşünülebilir.

Yörenin temel yapı malzemesi olarak gri-siyah bazalt taşı kullanılan Surlar, şehrin batısında bulunan eski yanardağ Karacadağ'dan akan kalın bazalt tabakaya uygun olarak kalkan balığı şeklindedir. Balığın baş kısmı İç Kale'ye, kuyruk kısmı ise güneybatı kesimindeki Yedi Kardeş ve Evli Beden burçlarının olduğu yere denk düşer. Surların bir kısmı, şimdiki İç Kale'ye uyan yerde Hurriler tarafından yapılmıştır (M.Ö.3000). Diyarbakır Surları, günümüzdeki şekli ile 346 yılında Bizans İmparatoru II. Constantinus döneminde yapılmıştır. O günden günümüze kadar surlar zaman zaman onarılmış ve yenilenmiştir. Birçok uygarlık kendi döneminde yeni burçlar, kitabeler ve süslemeler, motiflerle surlara kendi imzalarını atmışlardır. Özellikle Romalılar, Bizanslılar, Abbasiler, Mervaniler, Selçuklular, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artukoğulları, Eyyubiler,

Akkoyunlular ve Osmanlılar'dan günümüze kadar gelen birçok kıymetli burç, kitabe ve kabartmalar bulunmaktadır. Bu eserler, o dönemlerin canlı birer şahidi olarak hala yaşamaktadır.

GAZİANTEP

Gaziantep Kalesi

Gaziantep Kalesi, Türkiye’de ayakta kalabilen kalelerin en güzel örneklerinden birisi olup, gerek ihtişamı gerekse tarihiyle şehir merkezinde, hemen herkesin dikkatini çeken bir tepe üzerinde konumlanmaktadır. Kalenin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte, günümüzden 6000 yıl önce, Kalkolitik döneme kadar giden bir höyük üzerinde kurulduğu, M.S. 2-3.yy.’da ise kale ve çevresinde “Theban” isimli küçük bir kentin olduğu bilinmektedir. Bugünkü biçimini ise Kaleler mimarı olarak bilinen Bizans İmparatoru Iustinianus döneminde M.S. 6.yy.’da almıştır.(gaziantep.ktb.gov.tr)

Bizans dönemini takip eden yıllarda özellikle Memluklar, Dulkadiroğluları ve Osmanlılar ihtiyaca göre kaleyi zaman zaman onarmışlardır. Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde kalenin 36 burcundan bahsetse de günümüzde bunların yalnızca 12 tanesi ayaktadır. Kale çevresinde bir hendek bulunmakta ve kaleye geçiş ise köprü ile sağlanmaktadır. Asıl kale kapısından girince, kalenin iç kesimlerine ve üstüne doğru açılan iki yol vardır. Sola açılan yoldan, kalenin üst kısmına ulaşılır. İç kesimlerine doğru devam eden yoldan ise; galeri, dehliz ve kale odalarına ulaşılır. Gaziantep Arkeoloji Müzesi tarafından yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda, Osmanlı dönemine ait bir hamam ile 2000 yılında yapılan kazılarda ise, bir cami ortaya çıkartılmıştır. Hamamın banyo, buhar odası ve bacaları ortaya çıkarılmıştır.

Rumkale

Rumkale, Gaziantep ili Nizip ilçesi sınırları içinde, Gaziantep şehir merkezine 62 km, mesafede yer almaktadır. Birecik Barajı’nın dolmasından sonra, günümüzde kaleye ulaşım Yavuzeli ilçesi tarafından veya Eski Halfeti’den (Şanlıurfa) teknelerle sağlanmaktadır. Her ne kadar kale olarak adlandırılrsa da geçmişte bir kale şehir olan Rumkale, gerek Fırat vadisinde bulunan yolları (su ve karayolu) kontrol etmesi, gerekse çevresindeki önemli geçit yerlerinden (Samsat, Zeugma, Ayni, Birecik) dolayı da stratejik bir öneme sahipti (Yağmur,2020).

Naip Hamamı

Tekke, türbe ve mescidiyle birlikte bir külliye halinde inşa edilen yapının Ayıntab Vakıf Defterindeki kayıtlardan yola çıkarak 16.yüzyılın ilk çeyreklerinde yapıldığı sanılmaktadır. Naip

Hamamı, Gaziantep'in en eski yerleşim yerlerinden biri olan Tabakhane semtinde inşa edilmiş olup bölgedeki hamamlar içerisinde en az değişikliğe uğramış hamamlardandır (Özdal,2023). Gaziantep'teki birçok hamam gibi sokak seviyesinden aşağıda yapılmış böylece hamamın daha fazla ısınmasına olanak sağlanmıştır. Ortada sekizgen bir göbek taşı doğusunda ve batısında ise; bir eyvan yer almaktadır. Eyvanların her iki tarafına iki halvet yerleştirilmiştir. Halvetlerin üzeri ise; kubbeye örtülmüştür. Sıcaklık kısmının batısında ise külhan yer alır. Naip Hamamı süslemeleriyle de dikkat çekmektedir. Taban döşemelerindeki siyah, beyaz ve kırmızı renkli geometrik kompozisyonlar iç mekâna hareketlilik kazandırmıştır.

Dülük Antik Kenti

Dülük Antik Kenti Gaziantep'in 10 km. kuzeyinde Dülük Köyü'nde yer almaktadır. Antik dönemde *Doliche* adıyla bilinen Dülük, Yunan ve Roma dönemlerinde önemli din merkezleri arasında yer almıştır. Dülük ve çevresinde Roma Dönemi'nden kalma kaya ve yeraltı mezarları, mezar anıtları ve çeşitli yapı kalıntıları da bulunmaktadır. Anadolu'nun Paleolitik devrine ait ilk buluntuların görüldüğü alanlardan biridir. Doliche Antik Kenti Tarihi İpek Yolu üzerinde yer aldığı için devletler için de önemli geçiş noktası olmuştur. Ayrıca, öne çıkan bulgulardan biri de kentte üç farklı inanca ait tapınakların bulunmasıdır. Bunlar: Jupiter Dolichenus Tapınağı, Teşup Tapınağı ve Mithras Yeraltı Tapınağı'dır (Bulut ve Şimşek,2014). Bunun yanı sıra bu antik kent Hititler'in de en önemli dini merkezlerinden biri olarak bilinmektedir. Roma İmparatorluğunun bölgeye hakim olmasından sonra bu önemi diğer şehirlere kaptıran Dülük, günümüze kadar ulaşan tarihi yapılara sahiptir. Arkeolojik kazı çalışmalarının hala devam ettiği antik kentin tarihi, M.Ö. 600-1000 yıl öncesine dayanıyor.

ADİYAMAN

Nemrut

Nemrut Dağı Ören Yeri, Pütürge'nin Büyüköz Köyü ile Adıyaman'ın Kâhta İlçesi sınırları içerisinde yer almaktadır. Kommagene Kralı I. Antiochos'un tanrılara ve atalarına minnettarlığını göstermek için 2 bin 150 metre yüksekliğindeki Nemrut Dağı'nın yamaçlarına yaptırdığı mezar ve anıtsal heykeller, Helenistik dönemin en görkemli kalıntılarından birisidir. Anıtsal heykeller doğu, batı ve kuzey teraslarına yayılmıştır. İyi korunmuş durumdaki dev heykeller kireçtaşı bloklarından yapılmış olup, 8-10 metre yüksekliğindedir. (<https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/adiyaman/gezilecekyer/nemrut-dagi>). Nemrut Dağı'nın doruğu yerleşme yeri olmayıp, Antiochos'un tümülüsü ve kutsal alanlardır. Tümülüs, Fırat Nehri

geçitlerine ve ovalarına hâkim bir noktadadır. Kralın kemiklerinin ya da küllerinin ana kayaya oyulmuş odaya konulduğu, 50 metre yüksekliğinde ve 150 metre çapındaki tümülüs, küçük kaya parçalarıyla örtülerek koruma altına alınmıştır. Her ne kadar yazıtlarda kralın mezarının burada olduğu belirtiliyorsa da bugüne kadar keşfedilememiştir. Doğu ve batı teraslarında Antiochos ile tanrı ve tanrıça heykellerinin yanı sıra aslan ve kartal heykelleri bulunmaktadır. Batı terasında eşsiz bir aslanlı horoskop yer almaktadır. Heykeller Helenistik, Pers sanatı ve Kommagene ülkesi özgün sanatı harmanlanarak yontulmuştur. Bu anlamda Nemrut Dağı'na batı ve doğu uygarlıklarının köprüsü denebilir.

Perre Antik Kenti

Adıyaman Merkez Örenli (Pirin) mahallesindedir. Kommagene Krallığının beş büyük antik kentinden birisidir. Başkent Samosata ile Melitene (Malatya) arasında yer alan bir uğrak yeridir. Antik Roma kaynaklarında suyunun güzelliğinden bahsedilmekte olup, kervanlar, yolcular ve ordular tarafından dinlenme yeri olarak kullanıldığı anlatılmaktadır. Bahsedilen suyun aktığı Roma Çeşmesi halen kullanılmaktadır. Bizans döneminde de önemini korumuştur. Bu antik kentin İznik'te toplanan İncil Konsülüne temsilci göndermesi aynı zamanda dinî bir merkez olduğunu da göstermektedir. Antik kentte en dikkat çeken kalıntılar Perre'nin diğer antik yerleşimlerden farkı bir tepe üzerindeki kayalara şekil verilerek yapıların oluşturulmuş olmasıdır (Yağız ve Doğan, 2023). Bölgeden herhangi bir kesme blok taş getirilmemiş, yalnızca kayalar oyularak, el işçiliğiyle kent inşa edilmiş. Perre, Bizans Dönemi'nden sonra önemini yitirmiş ve eski parlak dönemini bir daha yakalayamamış. Perre Antik Kenti'nde 2001 yılında başlayan ve aralıklarla süren kazı çalışmalarında Roma çeşmesi, büyük blok taşlar, su kanalları ve çeşitli mimari yapılar ortaya çıkarılmıştır.

Cendere Köprüsü

Cendere köprüsü, MS ikinci yüzyılın başlarında Romalılar tarafından yapılan ve dünyanın halen kullanılmakta olan en eski kemer köprülerinden birisi olarak öne çıkmaktadır. Köprü, Adıyaman'a 55 km mesafede, Eskikale olarak bilinen bir antik yerleşim bölgesinde yer almaktadır. Biri ana kemer ve diğeri tahliye kemeri olmak üzere toplam iki kemerden oluşan yapı, Romalıların yaptığı ikinci en geniş kemerli köprüdür (Güllü,2018). Orjinalinde 9- 10 m yüksekliğinde 4 sütun bulunan köprünün günümüzde 3 sütunu durmaktadır. Köprünün üstünde Latince kitabeye göre köprü, Roma İmparatoru Septimius Severus tarafından 193-211 yılları arasında karısı ve oğulları adına yaptırılmış. Köprünün orijinalinde 4 Korint sütunu bulunuyor. Kahta tarafındaki iki sütunun

Septimius Severus ve eşine, Sincik tarafındaki iki sütunun ise oğullarına adandığı biliniyor. Oğullardan Geta'ya ait olan sütun, onu öldüren ve kardeşine ait her şeyi yok etmek isteyen Caracalla adlı kardeş tarafından yıktırılmış. Günümüzde yalnızca 3 sütun görülebiliyor.

KİLİS

Ravanda Kalesi

Kilis'in 24 kilometre kuzeybatısında, Polateli İlçesi'ne bağlı Belenözü (Ravandan) Köyü sınırları içerisinde yer alan Ravanda Kalesi hakkında yazılı kaynakların verdiği en erken tarih 11. yüzyıla aittir. Gerek Arap gerekse Latin kaynaklar, bu kalenin varlığından ilk defa Haçlı Seferleri sırasında bahsetmektedir. Kalenin ismi Arap kaynaklarında er-Ravandan, Haçlı belgelerinde Ravandel, Ravandel, Ravenel, Ermeni belgelerinde ise Areventan olarak geçmektedir. Kalenin yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte, kalenin Afrin vadisine hakim topografik konumu, burada ilk çağlardan itibaren bir kalenin bulunması gerektiğini düşündürmektedir (Akpolat,2009). Afrin Çayı'nın doğusunda oldukça geniş bir görüş açısına sahip olan kale, yüksek konik bir tepe üzerine kurulmuştur. Kalenin iç kısmının doğu bölümünde, ön tarafında merdivenler olan iki büyük su sarnıcı vardır. Kuzey bölümünde de, saray olduğu düşünülen bir yapıya ait kalıntılar görülmektedir. Yapılış tarzı ve kullanılan malzemenin farklılığı, bu kapının çeşitli tarihlerde onarılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Ravanda Kalesi ve çevresinde herhangi bir arkeolojik kazı gerçekleştirilmediğinden, bu bölgede ilk olarak hangi dönemde yerleşildiği bilinmemektedir. Günümüzde, Ravanda Kalesi'ni turizme kazandırma ve restorasyon çalışmaları devam etmektedir.

ŞIRNAK

Meryem Ana Kilisesi

İdil Meryem Ana Kilisesi, Antakya'da bulunan ve "Hristiyanlık" ismini kullanan ilk kilise olarak bilinen Saint Pierre Kilisesinden sonra, Hristiyanlığı kabul eden ikinci en eski kilise olarak bilinmektedir. Kaynaklarda kilisenin ilk ismi Mor Yuhan olarak geçmektedir. Meryem Ana Kilisesi ismini ise 1710'da almıştır. Üç bölüm olarak yapılmasına karşın, bugün iki bölümü mevcuttur. Günümüzde kilisede kullanılan Kduşkudşin 60 yıllık bir geçmişi bulunmaktadır. Meryem Ana Kilisesi en son 2008 yılında restore edilmiş ziyarete açık bir kilisedir.

BATMAN

Hasankeyf

Hasankeyf coğrafi olarak Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Dicle Bölümü'nde, Batman il sınırları içerisindedir. Hasankeyf'in Türk-İslam tarihi ve medeniyeti açısından önemli bir yeri vardır. 'Hısnıkeyfa'olarak anılan bu şehir, 'Kaya Kale' şeklinde tercüme edilebilir. Çeşitli kaynaklarda her kavmin kendi dilinde farklı telaffuz edildiği bu kelime, 'korunmaya müsait' anlamına gelmektedir. Kale yekpare taş kitlenin oyulması suretiyle oluşturulmuştur.

Hasankeyf; günümüzde önemini yitirmiş olsa da geçmişinde bölgenin önemli bir bilim ve kültür merkezi olarak pek çok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hasankeyf, insan gücüyle kayalara oyulmuş yüzlerce kaya oyuğu mesken ve yerleşme alanlarından oluşmaktadır. Gerek milattan önce gerekse milattan sonraki çağlarda önemli bir yerleşim merkezi olmuştur. Hasankeyf Sahip olduğu zengin tarihsel yapıları ve doğal özellikleri nedeniyle Hasankeyf ve yakın çevresi 1981 yılında 2863 Sayılı Kültürve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanununa göre bütünüyle sit alanı ilan edilerek koruma altına alınmıştır. Ilısu Barajı projesi kapsamında ise kurtarma kazı ve restorasyon çalışmaları halen yürütülmektedir. Hasankeyf'in özgün değeri, jeolojik ve jeomorfolojik yapının günün şartlarına uygun olarak akıllıca kullanımından kaynaklanır, öncelikle savunma fonksiyonu ön planda olan bir yerleşmedir. İstila edilmesi zor korunaklı bir alanda kurulmuştur (Sinanoğlu,2017). Öte yandan bölge yerleşme, binlerce nüfusu barındırabilecek kaya oyuğu meskenlerden ve karmaşık yerleşim mekanlarından oluşmaktadır. Bunların en önemlileri yollar, merdivenler, sarnıçlar, Dicle Nehri'ne inen su tünelleri, savunma yapıları vediğer mimari sosyal ve yönetsel yapılardır.

SIİRT

Veysel Karani Türbesi

Veysel Karani 555-560 yılları arasında Yemende doğmuş, putperestliğe meyil etmemiş. İslamiyetle tanışmadan önce de tek tanrı inancını kabul ettiği bilinir. Hz. Muhammed hayatta iken çok istemesine rağmen onunla görüşememiştir. Bu nedenle Hz. Muhammed vasiyetinde ölümünden sonra hırkasının Veysel Karani'ye verilmesini istemiştir. Hz. Ömer devrinde Medine'ye gelerek oradan Kufe'ye geçmiş, hayatının geri kalan kısmını inzivaya çekilerek orada geçirmiştir. Onun yaşadığı bu münzevi hayat tarzı, kendisinden sonraki dönemlerde yetişen mutasavvıflar için daima ilham kaynağı olmuştur Hz. Muhammed bir hadisinde “Beni ziyaret etmek imkanına erişemediğinizde, kardeşim Veysel Karani'nin mekanını ziyaret ediniz” dediği için türbesi her yıl binlerce kişi tarafından ziyaret edilmektedir Selçuklu döneminde yöresel adı “cas” olan harçla, üzeri

kubbeli olarak yapılan türbe, 1967 yılında yıkılmış ve yerine yenisi yapılmıştır. Her yıl 16 -17 Mayıs'ta türbenin bulunduğu yerde Veysel Karani'yi anma günleri düzenlenir (Özgen,2013).

İsmail Fakirullah Türbessi

1655 yılında doğan ve çocuk yaşlarda bilim öğrenimine başlayan İsmail Fakirullah, yaşamı boyunca çalışmaya devam etmiştir. Kurduğu Uveysiyye Tarikatı ile her kesimden insanı etrafında toplamış ve bilim insanları yetiştirmiştir. 1734 yılında öldüğünde, Sultan I. Mahmud'un fermanıyla büyük kubbeli bir türbe yapılmasına karar verilmiştir. İbrahim Hakkı hocası için yapılan bu türbenin yapımında bizzat çalışmıştır (Özgen,2013). Günümüzde “Işık Hadisesi” olarak nitelendirilen ve hocası İsmail Fakirullah'ın Tillo'daki kabristanını aydınlatmak için türbenin doğusundaki tepeye ufak bir pencerenin yer aldığı kalın bir duvar yapmıştır. Işığın içeri süzülmesini sağlamak için bu duvarın karşısına gelen kubbenin salon hizasına düşen kapının üzerine bir pencere açtırmış, yansımayı sağlayacak bir aynalı kule inşa etmiştir. Her yıl gece ve gündüzün eşit olduğu 21 Mart günü yeni doğan güneşin ilk ışınları, kasabanın dışındaki bu kale duvar penceresinden yansıyarak İsmail Fakirullah'a ait sandukanın baş tarafını aydınlatır. Bu ışık düzeni, türbenin 1964 yılındaki restorasyonu sırasında ne yazık ki tahrip edilmiştir. Siirt valiliğinin girişimleri ile 2010 yılında başlanan restorasyon çalışmaları sonucu, Kale- Minare- Türbe arasındaki “ışık hadisesi” eski durumuna getirilmiştir.

MARDİN

Zinciriye Medresesi

Mardin Medrese mahallesinde yer alan bu tarihi yapı, bugün Vakıflar Öğrenci Yurdu olarak kullanılmaktadır. Yapının tarihinin 1385 yıllarına rastladığı yapıya yerleştirilmiş kitabelerden anlaşılmaktadır. Yapı mimari açıdan Kasımiye Medresesi ile benzerlik göstermektedir. Halk arasında Zinciriye Medresesi olarak bilinmesi ise bir efsaneden kaynaklanmaktadır. Efsaneye göre iki kubbenin arasında bir zincir ve ortasında da nazar boncuğu asılıymış. Zincirlerin takıldığı halkalardan biri kubbenin üzerinde görülebilir. Belgelerde Zinciriye Medresesi ile Sultan İsa Medresesi olmak üzere iki ismi de kullanılmaktadır. Dikdörtgen ve geniş bir alanı kaplamakta olan yapı, iki kat üzerinde avlu, cami, türbe ve çeşitli ek mekânlardan meydana gelir. Vakıf kayıtlarından medresenin bir de camisi olduğu anlaşıp, bu kısım 1975 ve 1976'da iki kez onarılmıştır. Mardin kalesi yakınındaki medrese, günümüzde müze olarak kullanılmaktadır.

Hatuniye (Sitti Radviyye) Medresesi

Mardin’de yer alan medrese günümüzde camii olarak hizmet vermektedir. Anadolu’nun açık avlulu medreselerinin ilk örneklerindendir.Mardin Artuklu Hükümdarı II. Kutbüddin İlgazi’nin saltanatı sırasında annesi Sitti Raziyye tarafından yaptırılmış Artuklu mimari özelliklerini taşır. İki katlı, iki eyvanlı, revaklı avlulu bir yapıdır. Cami içerisinde Hz. Muhammed’e ait olduğu kabul gören ayak izi mevcuttur. Türbe içerisinde yan yana iki sanduka bulunmakta olup, bunlardan birisinin üzerinde çiçekli bir kitabeye yer verilmiştir. Abdüsselam Efendi’nin iddiasına göre Kutbeddin İlgazi’de burada gömülüdür. Medresede tarihi önemi olan lahitlerde mevcuttur.10 Ocak 2003 tarihinde medresenin restorasyonu tamamlanmıştır. Medrese geçirmiş olduğu restorasyon sonucu plan değişikliğine uğramıştır. Bugün Bakımlı durumda olup, iç mekân, dış mekan ve avlu, orijinal yapısına yakın bir şekilde günümüze ulaşmıştır.

Mardin Ulu Cami (Cami-i Kebir)

Mardin’deki camilerin en eskisidir.Ulu Cami mahallesinde bulunan yapı Anadolu’nun en eski camilerindendir. Yapıda yer alan en erken tarihli kitabe XI. yy. a aittir. Cami, üzerinde Selçuklu, Artuklu, Akkoyonlu ve Osmanlı karakterlerinde toplam on altı kitabe yer almaktadır. Cami iki minareliken, günümüze sadece doğu minaresi ulaşabilmiştir. Minare, Artuklu döneminde inşa ettirilmiş, II. Abdülhamit döneminde yenilenmiştir. Yapının Cumhuriyet sonrası döneme ait bilinen en kapsamlı onarımı, Vakıflar Genel Müdürlüğüne yaptırılan 2010-2012 yılları restorasyonudur. Ulu Cami’nin iç kısmına bakıldığında olmadığı sade bir tarz ile yapıldığı görülmektedir. Caminin içyapısı doğudan batıya kadar uzanan ibadet yeri ve ön kısmında iki kademeli mihrabı ile ünlüdür. Ayrıca doğu ve batı duvarlarında çok küçük aydınlatıcı özellikleri olan mazgal pencereler bulunmaktadır. Caminin başka bir özelliği ise Sakalı Şerif’in bulunmasıdır. (Uyar, 2019) Türkiye’de herkese açık 3’üncü Sakal-ı Şerif’tir. Sakal-ı Şerif’in buraya getirilme süreci ise Sultan Abdülhamit zamanında Mısır’dan getirilmiş ve burada bulunan âlim bir aileye verilmiş, onlarda muhafaza etmişler. Zamanla caminin vakfına hediye etmişlerdir. 2013’te cami restore edildiği zaman Sakal-ı Şerif mihrabın sol tarafına monte edilmiştir. Cami yapılırken sadece cami olarak inşa edilmemiş küllüye olarak tasarlamıştır. yapılmamış, bir külliye olarak tasarlanmıştır. Yapıda Erkek ve kız Kur’an kursu, aile bürosu, bayan mescidi, imam odası, ezan odası, su sebili bulunmaktadır. Ayrıca Ulu Camideki siyah taşın Kâbe’den geldiği söylenmektedir.

Mor Gabriel (Deyru'l-Umur) Manastırı

Mor Gabriel Manastırı, Tur Abdin Metropolitliği'nin merkezi olarak Süryani tarihinde büyük bir öneme sahiptir "Deyrul-Umur" isminin hem Süryanice "rahiplerin meskeni," barındıkları yer" veya "sakinlerin barındığı mekân" anlamındadır. Dünyanın en eski faaliyet gösteren manastırlarından olduğu ileri sürülen yapı, Süryaniler için birçok Süryanice öğretmenin yetiştirilmesine vesile olması bakımından önemli bir mekândır. "Doğu Manastırlarının Güneşi" olarak da tanımlanan Manastırın, Savurlu Mor Samuel (Şumil) ile Kartminli Mor Şemun tarafından 397 yılında yaptırıldığı dile getirilmektedir. Bu noktada Manastır, ilk dönemlerde "Mor Samuel" ve "Mor Şemun" adı ile anılsa da 668 yılından sonra manastırı yöneten metropolit Mor Gabriel'in adı ile anılmıştır. Bölgenin en büyük kütüphanesine sahip olduğu ileri sürülen Mor Gabriel Manastırı, manastır yaşantısını ve geleneğini sürdürebilme noktasında nadir yapılardan olması bakımından Süryaniler için son derece önemli bir yapıdır. Süryaniler, birçok azizin mezarının, kemiklerinin bulunduğu ve temelini melekler tarafından atıldığına inanılan manastırın yedi kez ziyaret edilmesinin, Kudüs'teki hac ibadeti ile eşdeğerde kabul edileceğine inanmaktadır. Bu bağlamda onlara göre manastır, "İkinci Kudüs "tür.

ŞANLIURFA

Göbeklitepe Ören Yeri

Türkiye'nin önemli bir turizm potansiyeli olarak ön plana çıkan Göbeklitepe ören yeri, insanlığın tapınak olarak kullandığı ilk inanç merkezidir. Neolitik Çağın ilk evresinde yer alan Göbeklitepe kültürel miras turizmi açısından ilgi çekmektedir. Göbeklitepe, Şanlıurfa'nın 15 km kuzeyinde bulunan insanlığın ilk kutsal tapınağı, bir inanç sisteminin başlangıcı olarak inşa edilmiştir. Göbeklitepe'nin keşfinden önce Malta'da bulunan Megalitik Tapınaklar, insanlığın ilk tapınağı kabul edilmekteydi Ancak Göbeklitepe'nin bu yapıdan 5000 yıl daha eski olduğu arkeolojik kazılarda ortaya çıkmıştır. Ayrıca Göbeklitepe, Mısır Piramitlerinden 7000 yıl kadar daha eskidir. Yapıt, dünyanın bilinen en eski megalitleri olan taş sütunlarla, bir dizi büyük dairesel yapıdan oluşmaktadır (Karapınar ve Barakazı, 2017). Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait olduğu düşünülen bu yapıda T biçimindeki 10-12 dikilitaş yuvarlak planda dizilmiş, araları ise taş duvarlarla örülmüştür. Yapının merkezinde daha yüksek boyda olan iki dikilitaş, karşılıklı olarak yerleştirilmiştir. Bu dikilitaşların çoğu üzerinde insan, eller ve kollar, çeşitli hayvan ve soyut semboller, kabartılarak veya oyularak betimlenmiştir. Bir yerleşim yeri değil, kült merkezi olarak tanımlanmaktadır. Buradaki kült yapıların tarım ve hayvancılığa yakın olan son avcı grupları

tarafından inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bütün bunlar ve kazılarda ortaya çıkarılan anıtsal mimari, Göbeklitepe'yi eşsiz ve özel bir yapı haline getirmektedir. Bu bağlamda, Göbeklitepe UNESCO tarafından 2011 yılında Dünya Mirası geçici listesine alındı ve 2018'de kalıcı listeye girdi. Bölgede yapılan kazılarda çıkartılan bazı heykel ve taşlar, günümüzde Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir.

Harran Üniversitesi

Tarihi belgelerden anlaşıldığına göre, Harran adı 4000 yıldan beri değişmeden günümüze kadar gelmiştir. Harran adı Sümerce ve Akatça “Seyahat-Kervan” anlamına gelen “Harran- u”dan gelmektedir. Diğer bir görüşe göre de “Kesişen Yollar” anlamındadır. Antik Kültürünün temsilcileri Sabiler, Hristiyanlar ve Müslümanlar Harran da büyük bir uyum içerisinde birlikte yaşamışlar, buradaki okullardan dünyaca ünlü âlimler yetişmiştir. Tarihi geçmişi İslam öncesine dayanan dünyaca ünlü “Harran okulu üniversite” Abbasi halifesi Harun Reşid zamanında daha da gelişerek ününü yaymaya devam etmiştir. İlk çağ Helenizm’inin İskenderiye deki bilim ve felsefe okulu dağıtılınca buradaki âlimler Hz. Ömer zamanında

7.yy.ilk yarısı Antakya ve Harran’daki okullara yerleştiler. İslamiyet’ten önce varlığı bilinen Harran okulu, İslami dönemde de ününü devam ettirdi. Harran’daki İslam üniversitesinde Sabiler, Hristiyan ve Müslümanlardan oluşan aydın gruplar vardı ve bunlar araştırmalar yapıyorlardı. Harran okulundaki Sabi alimlerinden büyük kısmı sonradan Müslüman olmuştur. VII. yüzyıl sonrası ile VIII. yüzyılın ilk yarısında Harran okulunda tercüme işi hızlandı. İlk çağ yunan bilginlerinin eserleri Arapçaya tercüme edildi. Harran; yunanca ve Süryanice Arapçaya yapılan tercümeleri merkezi durumuna geldi. Harran Okulunda sürdürülen bilimsel çalışmalar din, astronomi, tıp, matematik ve felsefe olmak. Üzere beş bölüme ayrılıyordu.1260 yılında yaşanan Moğol istilaları sonucunda yağmalandı ve bir daha eski parlak dönemlerine dönemedi.

Hayat El-Harrani

Harran'da doğmuştur. Doğum târihi hakkında, kaynaklarda bir bilgiye rastlanamamıştır. Asıl adı, Şeyh Yahya Hayat b.Abdulaziz'dir. Hayat el-Harrani olarak tanınmıştır. Harran’da yetişen evliyânın büyüklerinden, âriflerin ileri gelenlerindendir. Kendisiyle çağdaş olan Sultanlar mutlaka Hz. Şeyhi ziyaret etmiş, onunla görüşmekten şeref duymuşlar ve hayır duasını almışlardır. Selahatin-i Eyyubi, Halep hükümdarı ve Urfa fatihi Nureddin Mahmud Zengi Hz. Şeyhi ziyaret eden İslam Fetihlerinin önemli komutanlarıdır. Şanlıurfa'ya gelen ziyaretçilerin Hayat el-Harrani hazretlerine uğramadan gitmedikleri görülür. Şeyh Hayat el- Harrani 1185 tarihinde vefat etmiş ve

mescidinin yanına defnedilmiştir. Vefatından 10 yıl sonra Türbesi inşa edilmiştir. Cami ve türbe, Harran şehir surlarının dışında yer almaktadır.

Harran Evleri

MÖ. 6. yüzyıla uzanan tarihi ile eşsiz bir kültürel miras olan Harran evleri, sur duvarlarının içinde yer alan toplu ve sık dokulu bitişik bindirme tekniğinde yapılmış, külah biçimindeki konik kubbeli yapılardır. Meskenlerin bitişik ve yan yana yer almasının nedenlerinin başında halkın aynı aşirete mensup olmaları etkilidir. Yan yana tespih taneleri gibi sıralı olan bu kubbe iç kısımdan kemerler ile birbirine bağlıdır. Odalar İslam dini ve toplumsal anlayışı çerçevesinde mahremiyet anlayışı gereği haremlik ve selamlık olarak iki bölüme ayrılmıştır ve evlerin haremlik kısmı daha sanatlıdır. Günümüz ısıtma soğutma imkânlarının olmadığı dönemlerde sıcaklığın etkisini azaltmak amacıyla tavanı yüksek ve sıcaklığı iletmeyen malzemeden inşa edilmiştir. Yazın sıcak havanın mesken içerisinde fazla hissedilmesini önlemek amacıyla mesken üzerindeki kubbe formu zeminden yaklaşık 4-5 m yüksek yapılmıştır. Bu evlerde sıcak havanın dışarıya çıkışını sağlamak amacıyla kubbenin üst kısmına havalandırma delikleri bırakılmıştır. Bu meskenlerin yapımında kullanılan taşlardan bir kısmı tarihi Harran şehrinin surlarından, Harran Höyüğü'nden, Harran Ulu Cami ve Harran Üniversitesi kalıntılarından temin edilerek tarihi alanlara zarar verilmiştir. Meskenlerin yapımında kullanılan kare taşlar ile evin kabaca iskeleti ve kubbesi yapıldıktan sonra çamur ve balçığa ot veya saman karıştırılması sonucunda elde edilen harç ile içerden ve dışardan sıvanmaktadır. Meskenlerin kubbe yapıları yapılırken yukarıya doğru yanlarında çıkıntı taşlar bırakılarak örülür. Bunun nedeni kubbenin tamir edilmesi gerektiğinde kolayca kubbenin tepesine çıkmak içindir. Kubbe formu bu yapıların iklim şartlarından olumsuz etkilenip, tahrip olmasını önlemek amacıyla kış mevsimi öncesinde sıvaları yenilenerek ömürleri uzatılmaktadır (Birinci, Kaymaz ve Camcı, 2017).

Balıklıgöl

Ülkemizde kültürel miras olarak bırakılan, tarihe tanıklık etmiş birçok eser ve yapıdan biri de Şanlıurfa'da bulunan Balıklıgöl'dür. Balıklı göller, şehir merkezinde bulunan kalenin hemen önünde yer alır. Kanallarla birbirine bağlanan iki büyük havuzdan biri kaleye daha yakın olan Aynzeliha, diğeri ise Halilürrahman Gölü olarak tanınmıştır. Havuz şeklindeki bu göller gerçekte birer akarsudur ve doğudaki üstü kapalı bir kanalla şehri dolaşarak batısındaki bahçeleri sular ve Suriye topraklarına karışır. Göllerin kaynakları karstik kökenli su kaynakları grubunda yer alır. Bu kaynaklar kalenin de yer aldığı Eosen dönemi kalkerlerinden oluşmuşlardır. Zaman içerisinde

kaynakların etrafı çevrilerek havuz şekline getirilmişlerdir. Halilürrahman Gölü, 150 m. Uzunluğunda ve 30 m. genişliğindedir. Aynzeliha Gölü, ise 50 m. uzunluğunda ve 30 m. genişliğindedir. 1940-1970 yılları arasında bu gölde yüzme yarışmaları ve su sporları yapılırdı. Göllerin bulunduğu yer, şehre gelen yerli ve yabancı turistlerin mutlaka uğradıkları şehrin en gözde yeridir. Halilürrahman Gölü'nün kuzeyinde Rızvaniye Camii ve Medresesi, güneybatı köşesinde ise Halilürrahman Camii ve Medresesi yer almaktadır. Balıklı göllerin aktarılan efsanesine göre; Hz. İbrahim Makam-ı İbrahim'deki mağarada doğmuş ve orada ailesi tarafından bir süre Nemrut'un zulmünden saklanmış. Hz. İbrahim büyüyünce bu şehirdeki putperestliğe karşı savaşmış ve tapındaki putları parçalamıştır. Bunun üzerine Nemrut onu yargılayıp ateşe atma cezası vermiştir. Hz. İbrahim, halk tarafından "mancınık" denen, kaledeki sütunların arasından ateşe atılmıştır. Allah'ın emriyle ateş Hz. İbrahim'i yakmayıp havuzlu bir bahçeye, yanan odunlar da balığa dönüşmüştür. Hz. İbrahim'in arkasından, ona inanan ve âşık olan Nemrut'un kızı Zeliha da kendini ateşe atmış ve onun düştüğü yerde de Aynzeliha Gölünün oluştuğuna inanılır. Balıklıgöl platosunun sınırları içerisinde görülmesi gereken yerlerden biride Hz İbrahim'in atıldığına inanılan kaledir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bereketli toprakları sayesinde binlerce yıldır farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapan Güneydoğu Anadolu zengin kültürel mirası ile dikkat çeken bir bölgemizdir. Bölge, Anadolu'nun Mezapotamya'ya açılan kapısı niteliğindedir. Arkeolojik çalışmaların halen devam ettiği Güneydoğu Anadolu, hala tam anlamıyla keşfedilebilmiş değildir. Farklı kültürlerin zenginliklerini bir arada taşıyan bölge; birçok tarihi kent, ibadet yeri, müze, mağara ve ören yerine ev sahipliği yapıyor. Bu tarihi mirası daha yakından tanımak ve tanıtmak gelecek nesillere kültürel miras aktarımı yapmak Bununla birlikte, koruyup sahip çıkmak büyük sorumluluk gerektirmektedir. Bunun yapılmasının sağlanması için bu özelliklerine vurgu yapan kapsamlı bir harita yaparak bölgenin şehirlerinde bulunan 25 önemli tarihi alan haritaya yerleştirilerek barkod okutma yöntemiyle sesli bir harita hazırlandı. Bu harita sayesinde teknolojinin de imkanlarından yararlanarak Güneydoğu Anadolu Bölgesini ve bölgede bulunan şehirlerin simgesi olan eserler ben dilinden samimi bir dille size aktarıldı. Böylece, görsel ve işitsel yollarla öğrencilere *öğrenciler tarafından* kültürel miras eserlerimizin anlatımı yapılarak tarih öğretimine farklı bir yaklaşım getirilmiştir.

Düzenlenen ve 'Ben Dilinden' anlatımların montajlandığı videolar çalışma YouTube Kanalına [<https://www.youtube.com/@guneydogutarihi>] yüklenmiş, erişim hem Instagram kanalı

<https://www.instagram.com/p/C14JWuZt60E/>] üzerinden hem de harita üzerindeki karekodlar ile mümkündür. Videolarda anlatım samimi ve içten bir dil aracılığıyla yapılmış, öğrencilerin ve diğer izleyicilerin tarihi alanlara merak duyması planlanmıştır.

Çalışma kapsamında düzenlenen bilgi yarışması öğrenciler tarafından ilgiyle ve memnuniyetle karşılandı. Sorulan sorulara doğru yanıtlar verebilen öğrencilere hem çikolata hem de kitap ayrıçlarından dağıtıldı. Öğrencilerden alınan pozitif geribildirimler, tarih öğretiminde ve kültürel miras aktarımında interaktif ve öğrenci katılımlı çalışmaların öğrenci ilgisini konuya daha yoğun olarak aktarabildiği ve öğrencilerin kendi hazırladıkları ürünler ile tarihe daha fazla bağlılık hissettikleri anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, diğer bölgelerdeki tarih ve kültürel miras unsurları hakkında da benzeri çalışmalar yaptırılabilir.

Bununla birlikte kültürel mirasımızın öğrencilere aktarılıp öğretilmesi ve bunun daha eğlenceli bir hale gelmesi için aşağıdaki öneriler geliştirilebilir.

- Tarihi mekânlara ulaşım şansı olamayan okullara bu eserlerin tanıtıldığı gezici müze hizmetleri sunulabilir.

- Teknolojinin de imkânlarından yararlanarak sanal müzelerin derslerde gösterimi yapılabilir. Sanal müze veya 360° gezme olanağı sunan alanlar hakkında broşür veya bilgilendirici yayınlar okullarda dağıtılabilir.

- Öğrenciler müze ya da ören yerlerine geziye götürülebilir böylece geçmişle güçlü bağlar kurmaları sağlanabilir.

- Öğrencilere ülkemizdeki kültürel değerleri tanıttak proje ödevleri hazırlatılabilir.

- Tarihi mekanlarda geçen filmler ya da belgeseller izletmek yoluyla görsel ve işitsel kaynak kullanımı tarih öğretimine entegre edilebilir.

- “Güneydoğu Anadolu Tarihi Konuşuyor!” projemiz tarih öğretiminde örnek uygulamalar arasında gösterilebilir.

- Canva ve Kahoot! gibi yapay zekâ destekli uygulamalar tarih öğretiminde yaygınlaştırılabilir. Bakanlık web sitesinde öneri ve örnek uygulamalar paylaşılabilir.

- Okul kantinlerinde bölgenin ve ülkemizin önemli tarihi alanları ve kültürel miras tanıtıcı materyaller asılabilir.

- Yerel TV ve radyo kanallarında kamu spotları “*Ben dilinden*” sunulabilir.

- Tarih öğretim metotlarının ve uygulamalarının paylaşılacağı tarih öğretim materyalleri sergisi yararlı ve ufuk açıcı olabilir. Bu sergi, il veya ilçe Milli eğitim Müdürlükleri tarafından organize edilebilir.

KAYNAKÇA

Türker, A. ve Çelik, İ. (2012). Somut Olmayan Kültürel Miras Unsurlarının Turistik Ürün Olarak Geliştirilmesine Yönelik Alternatif Öneriler. *Yeni Fikir Dergisi*, 9, 86-98.

Aday, H. ve Meydan, A. (2023). Sosyal Bilgiler Öğretmen Adaylarının Tarihi Çevre Farkındalıklarının İncelenmesi." *Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7 (1) 85 – 107.

Erinç, S. (1993). Türkiye Fiziki Coğrafyası'nın Ana Çizgileri. *İstanbul Üniversitesi Deniz Bilimleri ve Coğrafya Enstitüsü Bülteni*, Sayı:10.

Bircan, T. ve Safran, M. (2013). Tarih Öğretiminde Haritaların Önemi ve Kullanımı. *Ahi*

Evrans Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi 14(2). 461-476.

Gümüşçü, O. (2018). Tarihi Coğrafya ve Kültürel Miras. *Erdem* 75, 99 – 120.

Top, M. (2011). Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı. *Medeniyetler Mirası: Diyarbakır Mimarisi* içinde (185 – 226). Ankara.

Beysanoğlu, Ş. (1996). Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.

Halifeoğlu, F. M.; Dalkılıç, N.; Sert, H ve Halifeoğlu, Z. (2009). Diyarbakır Dicle (On Gözlü) Köprüsünün Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projelerinin Yapımı. *Uluslararası Katılımlı Tarihi Eserlerin Güçlendirilmesi ve Geleceğe Güvenle Devredilmesi Sempozyumu* 2, 1-17 Ekim 2009, 633 – 648.

Dağdağ, F. E. (2017). Görsel İletişimin Tarihi, Kültürel ve Estetik Nesnesi Olan Diyarbakır Surları ve Sembolik Motifleri. *Dicle Üniversitesi Mühendislik Fakültesi Mühendislik Dergisi* 8 (2) 307 – 318.

Yağmur, E. (2020). *Kültürel Miras ve Alan Yönetimi: Gaziantep Rumkale Arkeolojik Sit Alanı Örneği*. Ms Thesis. Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Gaziantep.

Bulut, E. ve Şimşek M. Y. (2014). Kırsal Turizm ve Gaziantep Arkeolojik Değerleri. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2, 38-44.

Özdağ, A. (2023). Gaziantep Kent Merkezinde Hamam Kültürü. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 16 (43) 1000-1023.

Yağız, K. ve Taylan D. (2023). Perre Nekropolisi'nden Bir Hypogeum Mezar.

Arkeoloji Dergisi 2 (31) 49-69.

Güllü, H. (2018). Tarihi Yiğma Yapılı Cendere Köprüsünün Deprem Etkisinin İncelenmesi. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Mühendislik Bilimleri Dergisi* 7(1), 245-259.

Akpolat, M. S. (2009). Haçlı seferleri sırasında önem kazanan bir ortaçağ kalesi: Ravanda.

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 26(2), 17 - 32.

Sinanoğlu, D. (2017). Kültürel Jeoloji Açısından Hasankeyf (Batman) Yerleşmesi. *Türkiye Jeoloji Bülteni* 60 ()13, 5-48.

Özgen, N. (2013). Siirt'in İnanç Turizmi Mekânları: Ziyaret (Veysel Karani) ve Tillo

(Aydınlar) Örnekleri. *Doğu Coğrafya Dergisi* 17 (27). 251-272.

Karapınar, E. ve Barakazı, M. (2017). Kültürel Miras Turizminin Sürdürülebilir Turizm Açısından Değerlendirilmesi: Göbeklitepe Ören Yeri. *Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi* 1(1), 5-18.

Birinci, S.; Kıvanç Kaymaz, Ç. ve Camcı, A. (2017). Kültür Turizmi Açısından Harran İlçe Merkezi Ve Geleneksel Kubbe Meskenleri (Şanlıurfa). *Electronic Turkish Studies* 12 (3), 93 – 118.

Uyar, S. (2019). Mardin'in Kutsal Mekân ve Ritüelleri. Lisans Bitirme Tezi. Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin.

Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 5(2), 368-388.

Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-256.

Çevrimiçi kaynaklar

<https://www.gaziantep.bel.tr/tr/tarihi-ve-kulturel-eserler/naib-hamami>
<https://www.gaziantep.ktb.gov.tr>